

Westgermaans *ē₁ in het Noord-Hollands: een Ingweoonse mythe?

Arjen P. Versloot

Summary

*The regular reflex of West Germanic *ē, also known as Germanic *ē₁, is /a:/ in Standard Dutch: schaa[p] [sxa:p], straat [stra:t], English sheep, street, Modern West Frisian skiep [ski.əp], strjitte [strjitə] < seventeenth century /stri.ətə/, High German Schaf [[a:f], Straße [ʃtra:sə]. This comparison illustrates the opposition between the so-called North Sea Germanic languages – English and Frisian – and the continental West Germanic languages, such as Dutch and German.*

The Dutch dialects of Holland north of Amsterdam (see maps 1 & 2) have forms such as skeep [ske.ip] and street [stre.it]. In this respect, they seem to be on the side of the North Sea Germanic languages. Since North-Holland was formerly a Frisian speaking region, this phenomenon has often been attributed to Frisian substratum, with North Hollandish [e.i] as a direct descendant of North Sea Germanic /e:/ in these words.

*Here it is advocated that the mid-open front vowels in these words containing West Germanic *ē₁ are a result of a much more recent development, probably dating to the fifteenth and sixteenth centuries, by which Middle Dutch /a:/ – possibly [æ:] – was fronted and partly raised in Hollandish dialects. This development was followed in West Frisian, where Old Frisian /a:/ (mainly from Germanic */au/) developed to [ɪ.ə] or [e.i] in the same period.*

1. Probleemstelling

De waardering van het Hollands heeft zich de afgelopen 150 jaar tussen ‘Friso-frankisch’ (bijv. Winkler 1874: 33) en ‘West-Ingweoons’ (Heeroma 1939) bewogen. De eerste benaming wekte op zijn minst de suggestie dat het om een soort mengdialect ging, de tweede benadering zag Hollands als een zelfstandige loot aan de Noordzee-Germaanse stam, zonder Fries substraat. Ik gebruik ‘Ingweoons’ en ‘Noordzee-Germaans’ in dit artikel als gelijkwaardig.¹ Het eertijds Friestalige karakter van Holland staat thans wel vast (vgl. recent Bremmer 2008), maar dat laat onverlet de

1 Mijn eigen voorkeur gaat naar de tweede benaming uit, maar soms ligt gebruik van de eerste uit stilistische overwegingen voor de hand.

vraag welke elementen in het Hollands aan dat vroegere Friese substraat toe te schrijven zijn. Eén van de zaken die vaak genoemd worden, is de palatale realisatie van ‘Germaanse ē’. In dit artikel wordt onderzocht in hoeverre hier sprake is van een Fries relict.

2. Noord-Hollands /e:/ als Frisisme of Ingweonisme

Het Noord-Hollandse *skeep* ‘schaap’ en het Oudfries en modern Hindeloopense *skeep* ‘schaap’ zijn fonologisch gelijk. Het woord kent in Noord-Holland verschillende fonetische realisaties: [ske.ip], [skɛ.ip] maar ook [skɪ:p]. Die verschillen komen later aan bod. Hier gaat het eerst om het grotere geheel. Gezien het Friese (en Ingweoonse) verleden van Holland, ligt de conclusie dat in het Noord-Hollands een ‘ingweoonse ē [...] bewaard is’ (Van Bree 1997: 27) voor de hand. Een dergelijke mening valt ook te lezen in Schönfeld/Van Loey (1970: 95, refererend aan onderzoek van Van Wijk):²

‘[...], dan ziet men, dat, in ’t algemeen gesproken, de kuststreek met *ā*, resp. *ē*, de oudste klank heeft bewaard. Daarbij stemt de *ā* overeen met de oudwestsaksische *ā* (*slaepan*), de Noord-Hollandse *ē* met de oudfriesse *ē* (*slēpa*, nfri. *sliepe*) [...].’

In oudere onderzoeken staat het teken *æ*, met lengteaanduiding *ā*, vaak voor wat in het huidige IPA [ɛ(:)] is. Zo schrijft Heeroma (1935: 6): ‘Voor de aanduiding van de gerekte [ɛ] heb ik meestal [æ.] gebruikt.’ Ik handhaaf die traditie hier; alleen waar in eigen tekst (dus niet in citaten) de fonetische weergave [æ] staat, is de formele IPA-klankwaarde van een vrijwel open voorklinker bedoeld, zoals in Brits-Engels *man*.

De stamklinker in woorden als *slapen* en *schaap* gaat terug op een zogenaamde ‘Germaanse ē’, zo genoemd op grond van de <e>-spelling in het Gotisch, bijvoorbeeld: *slēpan* ‘slapen’, en was in het Indo-Europees */e:/. Krahe/Meid (1969: 52) stellen: ‘Im Fries. blieb *ē* erhalten [...]’. Als Krahe/Meid en Van Wijk/Schönfeld/Van Loey gelijk hebben, dan hebben we in Noord-Hollands *skeep* met een onveranderde Indo-Europese /e:/ van doen. Siebs (1901: 1211) bestrijdt echter al dat ‘Engl.-Fries.’ – zijn benaming voor wat hier ‘Ingweoons’ of ‘Noordzeegermaans’ heet – *ā* [= Oudengels] en *ē* [= Oudfries] rechtstreeks op de Germaanse **ē*, en daarmee op de Indo-Europese */e:/ terug zouden gaan. Hij brengt daarvoor twee argumenten te berde:

2 Weijnen (1991: 23-24) noemt deze opvatting, maar tekent daar ook bij aan dat anderen toch van een tussenstadium met “aa” uitgaan

- Oudfries *mōna* ‘maand’, met /ɔ:/ voor /n/, valt niet rechtstreeks uit /e:/ te verklaren, maar wel uit /a:/;
- In vroege Latijnse leenwoorden met /a:/, zoals *strāta* ‘straat’ wordt de vokaal in het Ingweoons meeveranderd naar Oeng. *ǣ*, *strǣt*, en Oudfries *ē*, *strēte*, modern Eng. *street*, Fri. *strjitte*.

Daar kan het volgende argument op basis van de runenoverleving aan toegevoegd worden. In de Anglo-Friese runeninscripties wordt de <a>-rune uit het oudere Futhark gebruikt als de æsc-rune. Voor de <a> en <o> worden nieuwe grafische varianten op de oude <a>-rune gebruikt, wat erop duidt dat de oorspronkelijke /a(:)/ klank in het Noordzee-Germaans meegeëvolueerd is vanuit /a:/ (Quak 1990: 358-60). De ontwikkeling in de Latijnse leenwoorden en het runenalfabet zijn redenen om aan te nemen dat Germaanse *ē, eerst in het hele West- en Noord-Germaans /a:/ is geworden, en dat deze /a:/ later in het Noordzee-Germaans gepalataliseerd is tot /æ:/ en /e:/ (zo ook in de breed gedragen chronologie, zoals nog eens samengevat door Bremmer 2008: 287). Hoe het ook zij, in de middeleeuwen manifesteert de Germaanse *ē, zich in het gebied van het huidige Vlaanderen, Zeeland, Holland (en Friesland) als /e:/, zoals in Vlaams *med*, *meet* ‘made (hooiland)’ (Gysseling 1992: 23). De vraag is hier aan de orde of de twintigste-eeuwse Noord-Hollandse /e:/ de directe voortzetting van die Ingweoonse realisatie is.

De *Atlas van de Nederlandse Klankontwikkeling* (= ANKO, Daan/Francken 1972: 47) gaat uit van een gemeenschappelijke ontwikkeling van Germaans *ē, tot /e:/ in het Oudfries en Noord-Hollands:

‘In de kuststreken van Vlaanderen, Zeeland, Holland, Groningen en Oost-Friesland komen nog tot in de 14e eeuw spellingen met *e* naast andere met *a*, voor het waternaamelement *a* (uit *aha*), voor. Men mag aannemen dat hier zeker tot de 11e eeuw, mogelijk nog langer, een palatale, *e*-achtige klinker werd uitgesproken.’

Even verder merken de auteurs van de ANKO op:

‘Het lijkt aannemelijk dat de *ǣ* zich in het Noord-Hollands, Fries en Engels ontwikkelde tot een nauwere palatale vokaal, en dat deze al voorkwam in de late middeleeuwen. De tegenwoordige Friese realisering [iə] kan een jongere ontwikkeling zijn; [...]. Het Noord-Hollands-Friese gebied heeft op de kaart extra nadruk gekregen door het gebruik van een cirkelteken, [...]. (zie kaart 1).’

Kaart 1: 'schaap' met een palatale klank (rondjes), uit: Daan en Francken 1972, kaart nr. 5.

De ANKO staat hier in de traditie van Heeroma (1935: 133-136), door het Noord-Hollands als een afzonderlijke taalvariëteit te noemen naast het Engels en Fries. Van Bree (1997: 34) noemt het gebied van Holland boven het IJ uitdrukkelijk als gebied met Fries substraat en geeft daarbij als voorbeeld de 'ē voor vanouds lange ā' (idem: 35). Eerder (idem: 27) is bij hem echter sprake van de "ingweoonse ē" en op bladzijde 25 wordt nadrukkelijk aansluiting gezocht bij Heeroma, door te wijzen op gevallen als Noord-Hollands *meen* 'maan', *greeuw* 'drab (= grau)', vgl. Fri. *moanne*, *grau*, met de opmerking: 'Ook het nabijgelegen Noord-Holland kan dus van Friesland afwijken.' In zijn *Historische grammatica van het Nederlands* is Van Bree overigens agnostischer over de herkomst van de Noord-Hollandse realisaties (1987: 115; onderstreping APV):

'Palatale klankwaarden voor ā vinden we in westelijke gebieden: het Zeeuws heeft doorgaans æ, welke æ o.a. ook nog in het Katwijkse voorkomt. Of we hierin nog de oude open klankwaarde van ā mogen zien, is onzeker. In Noord-Holland boven het IJ is de vocaal geslotener geworden: ē of ei in bijv. *skēp*, *skeip* voor *schaap*. Deze palatale vocalen kunnen als ingweoons gekarakteriseerd worden.'

Voor het vervolg van het betoog is de vraag ‘Fries’ of ‘Ingweoons’ wel van belang. Door, met Heeroma (1935/1939), een nieuwe onbekende ‘speler’ in te brengen, namelijk die van het ‘wel Ingweoonse, maar niet-Friese Noord-Hollands’ wordt de argumentatie een stuk lastiger. In Versloot (2003: 1-7) geef ik een schets van de verschillende opvattingen over en een reconstructie van de taalsituatie in Noord-Holland in de vroegmoderne tijd (idem: 33-36).³ Een apart ‘Ingweoons Noord-Hollands’ acht ik uitgesloten en daar waar het Oudfries en Oudengels overeenkomen, mag verwacht worden dat de taal zoals ooit in Noord-Holland gesproken op hetzelfde standpunt stond.

Tot slot van deze inleidende beschouwingen citeer ik wat Heeroma (1935: 121) over de Noord-Hollandse /e:/ zegt: ‘Ik ken maar een verschijnsel, waardoor het Noord-Hollands zich positief onderscheidt van het Zuidhollands, d.w.z. waarbij het Noord-Hollandse verschil wordt veroorzaakt door een Noord-Hollandse vernieuwing. Dat is de [...] vernauwing van [æ.] uit gm. æ tot [E.]’ (= IPA [i:]). Ik denk dat Heeroma hier gelijk heeft en om dat aan te tonen zal ik in de volgende paragraaf ingaan op een aantal opvallende details van de Noord-Hollandse /e:/.

3. Problemen met de Noord-Hollandse /e:/ als Fries relict

Bij nadere beschouwing blijken er verschillende bezwaren te kleven aan de interpretatie van de Noord-Hollandse /e:/ als voortzetting van de Noordzee-Germaanse /e:/ < *ē. Zo merkt Van Bree (1997: 41) op:

‘[...] dat het ingweoonse substraat in Noord-Holland boven het IJ zich ook in de, over het algemeen vrij instabiele, lexicale fonologie manifesteert (vergelijk de ē voor lange æ) [...]’

Volgens Van Bree past het behoud van de /e:/ goed in de door hem behandelde stabiliteitshiërarchie van Van Coetsem. In mijn ogen is het echter weinig logisch dat juist de Friese /e:/ niet vervangen werd, terwijl de meeste andere fonemen wel vervangen werden, zoals de Oudfriese /a:/ door /o:/, wat onder andere tot hypercorrecties als Noord-Hollands (en Gronings) *toon* < Oudfries *tāne* ‘teen’ geleid heeft (idem: 31). Door Van Bree’s opvatting wordt in één klap een hele groep Noord-Hollandse woorden tot Friese substraatwoorden gebombardeerd.

Lijkt bij een vorm als *skeep* de overeenkomst met het (Oud-)Fries zeer

3 Het artikel is helaas met veel fouten afgedrukt; zo ook het kaartje waarop in Noord-Holland een groot deel zwart is geworden in plaats van een bont patroon van wit en lichtgrijs.

voor de hand te liggen, bij de volgende vormen wordt het lastiger om zo'n overeenkomst vast te stellen:

Tabel 1: Gevallen waar de overeenkomst tussen Oudfries en Noord-Hollandse /e:/ mank gaat.

Bronnen: algemeen: Heeroma (1935: 98-101) en Goeman e.a. (1980-1995); Westfries: Pannekeet (1990); Zaaans: Boekenooogen (2004); Aalsmeers: 't Hart (2000); Oudfries: Hofmann/Popkema (2008).

Nederlands	Fries ⁴	Hollands
1. De fonologie van de rest van het woord is niet Fries/Ingweoons:		
<i>kaas</i>	Ofr. * <i>tzēse</i> , <i>tzīse</i> , ⁵ Nfr. <i>tsiis</i>	<i>kees</i>
<i>draad</i>	Ofr. <i>thrēd</i> , Nfr. <i>tried</i>	<i>dreed</i>
2. Oudfries heeft geen /e:/ uit Germ. *ē ₁ (of een klank die daarmee samengevallen is):		
<i>maan</i>	Ofr. <i>mōna</i> , Nfr. <i>moanne</i>	<i>maan</i> ; <i>meen</i> (Zaan), Strand-Hollands [mæ:n/mɛ:n].
<i>gaan</i>	Ofr. <i>gān</i> , Nfr. <i>gean</i>	<i>geen</i> (Marken), <i>gêên</i> (Aalsmeer); <i>gaan</i> (West-Fries, Zaan)
<i>kwaad</i>	Ofr. <i>kwād</i> , Nfr. <i>kwea</i>	<i>kwaad</i> ; <i>kweed</i> (Aalsmeer)
<i>blauw</i> , <i>grauw</i>	Ofr./Nfr. <i>blau</i> , <i>grau</i> ⁶	<i>blauw</i> , <i>greeuw</i> ; <i>blêeuw</i> , <i>grêeuw</i> (Aalsmeer)
3. Noord-Hollands heeft een /e:/ voor Nederlands /a:/ die niet uit Germ. *ē ₁ komt en waar het Oudfries geen /e:/ heeft:		
<i>baard</i>	Ofr. <i>berd</i> , Nfri. <i>burd</i>	<i>beerd</i> ; <i>baard</i> (Marken)

4 Kennis van de uitspraak van het Westerlauwers Fries, in de dialecten en in het verleden, is verkregen aan de hand van de analyse van primair taalmateriaal dat aanwezig is in de Taaldatabank van het Fries (<http://tdb.fryske-akademy.eu/tdb>). Zie ook Hoekstra (2001).

5 Het woord gaat terug op Lat. *cāseus* dat in het Germaans als **kāsaz* ontleend is, vgl. Oudsaksisch *kāsi* (Philippa et al. 2003). De regelmatige ontwikkeling leidt tot Ofr. **tzēse*, dat ten grondslag ligt aan de Hindelooper vorm *sees*, 19^e-eeuws Molkerums/Workums *sjies/sies*, 20^e-eeuws Terschellinger Fries *ts(j)ies*, Hallig Noordfries *sāis*. Vormen als Laat-Oud-Westerlauwers Fries *tzise*, en Standaardfries *tsiis*, Wangeroogers (Oosterlauwers Fries) *siiz*, wijzen op een variant met /i:/ (Spenter 1968: 264).

6 Naast *grau* is in het Oudfries ook *grē* overgeleverd, maar geen **grēu*; vgl. Nfr. *klei* < Ofr. *klē* ('gespleten hoef van de koe') naast *klau* 'klauw', zie Versloot (1994: 65-67).

Bij de woorden ‘kaas’ en ‘draad’ gaat de ‘Ingweoonse’ vocaal gepaard met een niet-Ingweoons consonantisme: de /d/ in *dreed* staat in duidelijk contrast met de Hollandse /t/-relicten < Wgerm. */p/ zoals in *Tillebreg* (Bremmer 2008: 293) en *Torp* (onder Den Helder) < Ofr. *thorp* ‘dorp’. In het Stadsfries, dat, net als het Noord-Hollands, Frankisch op Fries substraat is, komt een dergelijke categoriale substraatwerking van één foneem door de hele woordenschat heen, niet voor. Substraatwerking wordt wel gevonden op het ‘subfonologische’, fonetische niveau (Van Bree/Versloot 2008: 143-144).⁷

Woorden als ‘gaan’ en ‘kwaad’ kunnen twee kanten uit geïnterpreteerd worden. In de eerste plaats dient bedacht te worden dat de ‘klankwettige’ /e:/ in veel woorden door lexicale diffusie vanuit de standaardtaal door /a:/ vervangen is (zo Heeroma 1935: 3; zie ook Pannekeet 1995: 77). In woorden als ‘gaan’ en ‘kwaad’ is die vervanging behoorlijk algemeen. Maar ook van die woorden zijn in enkele dialecten palatale realisaties te vinden, zie tabel 1. Dat zouden evenwel hyperdialectismen kunnen zijn. De dialectspreker is (onbewust) bekend met veel voorkomende klankcorrespondenties tussen standaardtaal en dialect. Sommige woorden voldoen niet aan zo’n correspondentie, meestal ten gevolge van klankhistorische bijzonderheden die de dialectspreker onbekend zijn. Bij een hyperdialectisme wordt zo’n woord dat in het dialect niet aan de gangbare correspondentie voldoet, aangepast. Gaat men uit van de widest verbreide vormen *gaan*, *kwaad* e.d. als de klankwettige ontwikkeling van Germaanse *ē, in deze woorden dan biedt dat een parallel met het Oudfries, namelijk dat in de contexten waar het Oudfries geen /e:/ had, het Noord-Hollands die ook niet heeft. Gaat men echter uit van de gevallen met palatale realisaties, dan zou het Noord-Hollands hier structureel van het Oudfries verschillen.

Ook bij de ‘auw’-gevallen gaat een afwijkende ontwikkeling in het Oudfries samen met een niet-palatale klinker in vele Noord-Hollandse dialecten. Maar bij deze categorie is het aantal overgeleverde gevallen met *eeuw* groter, zodat hier lexicale diffusie vanuit de standaardtaal als reden voor de /aw/ of /a:w/ waarschijnlijker is.

Bovenstaande redenering gaat niet op voor *maan*. Het Oudfries heeft

7 Bij ontleningen vanuit een andere taal, komen dit soort halve fonologische aanpassingen aan de dominante taal geregeld voor, zoals Nieuwfries *fûst* ‘vuist’ dat gevormd is op basis van de correspondentie Fries /u:/ ~ Nederlands /œ.y/, zoals in *hûs* ~ *huis*; Oudfries is *fest*. Veel frequenter is echter een volledige fonologische gelijkmaking, zoals Nieuwfries *noas* >> *neus*. Zo zijn Fries *tsjefen* *tsjeak* vervangen door *kaf* en *kaak* en niet door tussenvormen als **kef* of **tsjafen* **keak* of **tsjaak*.

mōna, terwijl in *maan* en *meen* de ronding voor nasaal ontbreekt. Als Van Bree gelijk heeft met de opmerking dat het vroegere Fries van Noord-Holland hier van het overige Fries zou kunnen verschillen, zou het Fries van Noord-Holland als enige Noordzee-Germaanse variëteit niet de ronding voor nasalen gekend hebben. Het relictwoord *boes* < **bans* ‘schuur’ en de naam *Oegst(geest)* < **Ans-* laten zien dat de ronding in het Fries van Holland wel degelijk aanwezig was (Bremmer 2008: 288). Noord-Hollands *meen* kan dan enkel een hyperdialectisme zijn.⁸ Het voorbeeld van ‘baard’ tenslotte laat zien dat het Noord-Hollands hier wel meedoet aan een rekking voor /rd/ die niet voorkomt in het Oudfries en dat het produkt daarvan ook meedoet in de palatalisatie.

Genoemde voorbeelden laten zien dat er problemen zijn met de herleiding van Noord-Hollands /e:/ op Oudfries /e:/. Die problemen verdwijnen als uitgegaan wordt van een rechtstreekse correspondentie tussen Middelnederlands /a:/ en Noord-Hollands /e:/. Beide laten in hun lexicale distributie een grotere overeenkomst zien dan tussen Noord-Hollands /e:/ en Oudfries /e:/. De hypothese die hier verder onderbouwd zal worden, is dat de Noord-Hollands [e.i], [ɪ] en [ɛ.i] rechtstreeks op een Middelnederlandse /a:/ – mogelijk [æ:] – terug te voeren zijn en dat we hier niet met een Fries relict in de lexicale fonologie van het Noord-Hollands te maken hebben.

4. Van /a:/ naar /e:/

Als de klinker in Noord-Hollands *skeep* op Middelnederlands /a:/ teruggevoerd wordt, ontstaat er een parallel tussen enerzijds de ontwikkeling van Middelnederlands /a:/ < Westgermaans /a:/ en anderzijds Oudfries /a:/ < West-Germaans /au/, bijv. *rād*, Nieuwfries *read* ‘rood’:

8 In het Westerlauwers Fries en het Engels is de ronding van korte /a/ in gesloten lettergreep vaak weer teruggedraaid, zoals *man* in plaats van *mon*. Maar de daaruit ontstane klinkers zijn in het Fries niet meer tot /ɛ/ geworden (Siebs 1901: 1181).

Tabel 2: De overgang van /a:/ naar /ɪ.ə/ in het Westerlauwers Fries tussen 1450 en 1700.

periode	klankstand Fries	Friese voorbeelden	Hollandse parallel
– 1450	[a:], [æ:]	Ofr. <i>āch</i> ‘oog’, <i>kāpia</i> ‘kopen’, <i>rād</i> ‘rood’, Hindeloopen als relict dialect <i>raa</i>	Middelnederlands / standaardtaal /a:/
± 1550	[ɛ:]	Algemeen in het Fries in de 16e/17e eeuw, huidig Woudfries voor velaren, bijv. <i>each</i> [ɛ:χ] ‘oog’ als fonologisch relict	Zeeuws, Zuid-Hollands (kust) <i>schaep</i>
± 1700	[ɪ.ə]	Standaard Fries <i>each</i> , <i>keapje</i> , <i>read</i>	Wieringen, Tessel, Enkhuizen, Midsland (Terschelling) <i>skéép</i>
± 1700	[e:]/[e.i]	in sommige woorden: zuidelijk <i>keepje</i> (voor <i>keapje</i>) en <i>eech</i> (voor <i>each</i>); <i>heech</i> ‘hoog’ algemeen	Marken / Zaan <i>scheep</i> / <i>skeep</i>

Bovenstaande tabel laat het hele Zeeuws-Hollandse geografische palet van zuid naar noord terugzien als diachroon verloop in het Fries; er bestaat een typologische parallel tussen die beide groepen van taalvariëteiten: /a:/ kan via de tussenstap /ɛ:/ tot /ɪ:/ (of /ɪ.ə/) worden, met als mogelijke ‘zijsprong’ de ontwikkeling tot /e:/.

Heeroma (1935: 73) brengt een scheiding aan tussen Noord- en Zuid-Hollands langs het vroegere IJ. Het noorden gaat uit van “[E.]”, het zuiden van “[æ.]”. Belangrijker is volgens mij de structurele grens tussen dialecten met en zonder samenvallende van WGerm. /a:/ en gerekte /a/, omdat een dergelijk structureel verschil kan helpen bij het bepalen van de relatieve chronologie van de ontwikkeling. Heeroma noemt dit structurele aspect overigens wel (idem: 80). Het Noord-Hollands houdt de Middelnederlandse /a:/ en gerekte /a/ gescheiden, het Zuid-Hollands en Zeeuws laten beide klanken samenvallen in /ɛ:/ (vergelijk Zeeuws *schaep*, *raem* tegenover Wieringens *skéép*, *raam*). In het Fries blijven beide klanken meestal ook gescheiden, maar niet altijd, bijv. *each* ‘oog’ (met Ofr. /a:/) vs. *mage* ‘maag’, maar *meager* ‘mager’, beide laatste met gerekte

Ofr. /a:/⁹ De reden voor de scheiding in het Noord-Hollands kan liggen in een vroege vernauwing van de /a:/ tot [æ:] of [ɛ:], maar natuurlijk ook in een realisatie van de /a/ iets meer naar achteren als [ɑ]. In het laat-middeleeuwse en vroeg-moderne Fries bestaan twee lange *ā*'s: de ene is palataal en wordt later /i.ə/ (meestal gebeurt dat met Oudfries /a:/, maar soms ook met rekkingsprodukten van korte klinkers) en de andere was velair en blijft /a:/ of wordt /ɔ:/, zoals in Nieuwfries *faam* 'meisje' < Oudfries *famne* met rekking voor /mn/, *haad* 'hoofd' (overdrachtelijk) < Oudfries *haud* < *hāwed*, *lân* 'land' uit Oudfries *land* met rekking voor /nd/. De eerste *ā* wordt in de zeventiende eeuw meestal <ae> geschreven, de tweede meestal <aa>, zoals bijvoorbeeld in de Burmania-spreekwoorden van 1614.

De geografische verdeling binnen het Hollands weerspiegelt de diachrone ontwikkeling in het Fries. Het Fries laat zien dat het mogelijk is om binnen relatief korte tijd de overgang van /a:/ naar /i.ə/ te maken: 1450-1650. De datering voor het Noord-Hollands is lastig. Bredero (1616) geeft in *Griane* de uitspraak van de Waterlandse boer Bouwen meestal met <aa> weer, in finale positie en hiaat (voor /w/) bij voorkeur met <ae>, terwijl Marken als Waterlands relict dialect tegenwoordig [e.i] heeft. In de ANKO heeft Waterland, net als Amsterdam, <ao> in 'schaap', maar dat kan van recentere datum zijn. Op andere punten, zoals <uys> 'ons' en <vijnden> 'vinden', komt de taal van Bredero's Waterlandse boer in *Griane* sterk met het huidige Markers overeen: *uis*, *vijnde*. De Amsterdammer Tengnagel (1642) schrijft voor elke Nederlandse /a:/ in de regel <ae>. Twee keer komt <ee> voor: *breetveugel* voor 'braadvogel' en *sleepe* voor 'slaapje'. Spiegel (1584: 26) schrijft:

'[...] met /ae/ spel ick blaeten, kaekelen, kaeze, kaetsen, schaetsen, baerd, haert, waerd, kaerd, paerd, staert: hoe wel tót nóch toe daar mede meestentyd uyt ghebeeld is / het durighe gheklanck van /aa: dies men in twyfel is welck der zelve gheluyden verscheidelyck ghemeent word / alzó dat de Zeewen niet te beschuldighen zyn als zy Jaet maet qualyck uyt spreken.'

-
- 9 De rekking van /a/ in open lettergreep is in het Fries een complex verhaal. In hoofdlijnen komt het erop neer dat sommige woorden zo vroeg gerekt zijn dat ze zich nog bij Ofr. /a:/ aansluiten en modern /i.ə/ worden, anderen rekken later (zoals *mage*) of helemaal niet (*färre* 'varen'). Bij sommigen woorden bestaat nog dialectische verscheidenheid, zoals *mager*, *meager*, *mêger*, *meger*, of heeft vroeger bestaan: *taal*, *dagen*, voor 1800 met name in het westen van Fryslân ook wel <tæ> en <dægen>, waarvan de spelling met <æ> op een uitspraak met [ɛ:] wijst.

En verder, op pagina 38, als voorbeeld van ‘byzonder misbruick’:

‘[...] *de aa word by velen als ae, de ae als aa uitghesproken/ deze zegghen waard, haart, paard, kaas, die waer, daer, jae, d’ander peart, measter.*’

De volgende zaken kunnen nu uit Spiegels uitlatingen opgemaakt worden:

Er was een fonologisch verschil tussen <aa> en <ae>;

Onder verwijzing naar de Zeeuwse uitspraak, kan <ae> als [æ:] of [ɛ:] geïnterpreteerd worden;

Omdat de voorbeelden op p. 38 als “misbruyck”, met andere woorden, taalfouten genoemd worden, kunnen we concluderen dat volgens Spiegel de meeste woorden die in het huidige Nederlands /a:/ hebben met de klank [a:] uitgesproken en met <aa> gespeld dienden te worden, met uitzondering van woorden als *waard*, *paard*, *kaas* en een paar anderen zoals *blaten*, die met <ae> geschreven dienden te worden en met [æ:] of [ɛ:] uitgesproken. Het zijn juist deze woorden die in het Stadsfries meestal /e:/ hebben, tegen /a:/ in de meeste andere woorden die in het Nederlands /a:/ hebben: vgl. Stadsfries *jaar* ‘jaar’ – *peard* ‘paard’.

Spiegel duidt met <paard> en <kaas> op de huidige Nederlandse uitspraak in die woorden, die hij als foutief beschouwt. Tegelijk waren er sprekers die overal een palatale uitspraak hadden in woorden met Standaard Nederlands /a:/, ook in, bijvoorbeeld, *waar*. Helaas vermeldt hij alleen het Zeeuws met een palatale uitspraak en geeft geen nadere geografische of sociale afbakening.

Bovengenoemde feiten en opvattingen over de vroegere uitspraak van de /a:/ in het Hollands laten de volgende interpretatie toe: het in de middeleeuwen in Holland gesproken Nederlands had een lange /a:/ die een vrij palatale realisatie kende: [æ:]. Dat fonetische verschijnsel *an sich* zou een Ingweoons relict in het gesproken Middelnederlands van Holland kunnen zijn, maar dat is wat anders dan een fonologische identificatie met Oudfries /e:/. Ergens in de loop van de middeleeuwen begon de Hollandse uitspraak van de Middelnederlandse /a:/ steeds palataler te worden, het sterkst in het noorden. Die ontwikkeling maakte het contrast met de in open lettergreep gerekte /a/ in ieder geval in Noord-Holland groot genoeg om beide klanken niet te laten samenvallen. Het verschil tussen beide klanken kan fonetisch de vorm gehad hebben van [æ:] tegenover [a:], zoals in het laat-middeleeuwse en vroeg-moderne Fries.

Harde aanwijzingen omtrent de datering van de overgang van [æ:] of [ɛ:] naar [ɪ:] en [e:]/[e.i] heb ik nog niet kunnen vinden. De spellingen in de zeventiende-eeuwse Amsterdamse kluchten doen op zijn minst

vermoeden dat de overgang naar [e.i] van betrekkelijk late datum is, dat wil zeggen, niet eerder inzettend dan in de late middeleeuwen. Mocht dat kloppen, dan is er sprake van een chronologische overlap met de ontwikkelingen in het Westerlauwerse Fries, waar de overgang van [ɛ:] naar [i:] en [ɛ:]/[e.i] dateert van rond 1700. De Noord-Hollandse ontwikkeling en de Friese zouden in de tijd parallel gelopen kunnen hebben, met in het contactgebied van Tessel, Wieringen, Enkhuizen, Midsland, Kleifries (praktisch) dezelfde realisatie, namelijk [i:] of [i.ə]. Een vergelijkbaar verschil tussen één- en tweeklank is te vinden bij de [ɔ:] in Noord-Holland *gróót*, Stadsfries *groat*. Waarnemingen aan Aalsmeers en Stadsfries hebben mij geleerd dat bijv. de Aalsmeerse [ɔ:] ook licht gecentreerd diftongisch gerealiseerd kon worden, [o.ə], een uitspraak die eveneens bij sommige Stadsfrieze sprekers voorkomt. Het gaat dus om een gradueel verschil.

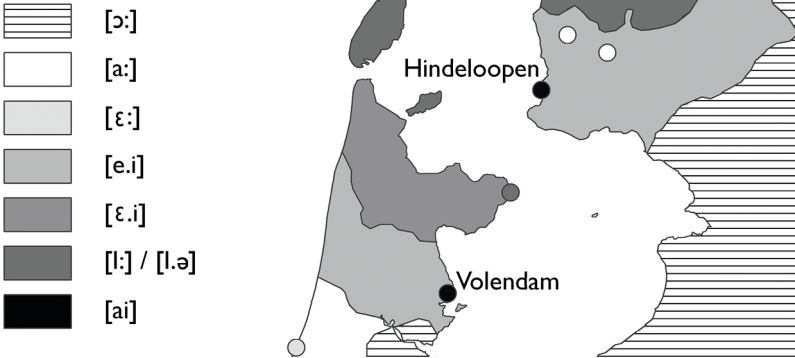
Ik houd het goed voor mogelijk dat de ontwikkelingsrichting van de Oudfriese /a:/ in het Westerlauwerse Fries beïnvloed is door uitspraakgewoonten uit het Noord-Hollands. In de vijftiende en met name zestiende en zeventiende eeuw is Holland de 'gever', en niet Fryslân. Zo gaat het Westerlauwerse Fries in de vijftiende/zestiende eeuw ook mee met de overgang /e:/ > /i.ə/ en /o:/ > /u.ə/, en in de achttiende eeuw zelfs nog met de diftongering van Germ. */i:/ en */u:/; die laatste diftongering vindt in het Fries alleen in auslaut plaats. De uitspraak van de woorden *brief*, *boek*, *bij*, *no(u)*, bijvoorbeeld, is in het Nederlands en het Fries bijna hetzelfde. Vergelijk daarentegen het Oost-Fries van Wangeroege, waarin we klankontwikkelingen vinden die met die van Groningse dialecten overeenkomen: *braif*, *bauk*, *bii*, *nuu*. In de genoemde voorbeelden volgt het Fries het Hollands: de overgang /e:/ > /i.ə/ is in Holland tenminste hoog-middeleeuws (Heeroma 1935: kaart 1; VMNW), in Fryslân vroeg-modern; de diftongering is in Holland zeventiende-eeuws (Van Bree 1987: 122), in Fryslân achttiende-eeuws.

Kaart 2 laat zien hoe het Fries en Noord-Hollands een continuüm vormen als het gaat om de ontwikkeling van de laat-middeleeuwse /a:/, waarbij de West-Friese [e.i] als een latere diftongering van de eerdere [ɛ:] beschouwd moet worden: Poldernederlands *avant la lettre*. Opvallend in de kaart is verder het voorkomen van [ai] in het Volendams, Hindeloopens en Schiermonnikoogs. Het gaat in alle drie de gevallen om geïsoleerde dialecten die deze klank onafhankelijk uit een oudere /e:/ (mogelijk via [e.i]) ontwikkeld hebben.

Middel-Nederlands en Middel-Fries /a:/

Middel-Nederlands <schaep> 'schaap'

Middel-Fries <kaepia> 'kopen'

Kaart 2: Geografische continuïteit in de ontwikkeling van Middelnederlands en Mfr. /a:/.

5. Aanvullend bewijs

5.1 Relictwoorden met Oudfries /e:/

Er is in het Noord-Hollands een beperkt aantal woorden te vinden die als echte relictten van Oudfries /e:/ beschouwd kunnen worden – overigens bevatten ze niet allemaal perse een Germaanse *ē, – en die in het Noord-Hollands niet /e:/ gebleven zijn. Die constatering ondersteunt bovengenoemde reconstructie, die er van uitgaat dat Noord-Hollands /e:/ niet van Oudfries /e:/ afstamt. Het is echter opvallend lastig om dergelijke voorbeelden te vinden. Het Noord-Hollands (en ook dat had Heeroma goed gezien) is immers in de eerste plaats een Frankisch dialect met maar enkele Noordzee-Germaanse relictten. Ik heb de volgende woorden gevonden (o.a. met behulp van Pannekeet 1995: 79-91 en De Vaan 2010: 318-319):

Tabel 3: Relictwoorden in het (Noord-)Hollands met Oudfries /e:/¹⁰

Nederlands	(Noord-)Hollands	Fries (of ander Germaans)
Aa	<i>Die</i> < <i>d'Ie</i> , <i>Middelie</i> , <i>Krommenie</i> (toponiemen); daarnaast <i>Edam</i> met oude <i>ē</i> ¹¹	<i>De Ie</i> met /e:/ < */a:/ < */ahwa/
<i>kaam</i> (‘schimmel’)	<i>kiem</i>	IJsl. <i>kám</i> < Germ. * <i>ē</i> ; Wlfr. <i>kym</i> , <i>kim</i> , <i>kine</i> .
<i>mazelen</i>	<i>miezele</i>	<i>miezels</i> ‘ziekelijke toestand’; Germ. */a/ (niet * <i>ē</i>), maar in alle Friese dialecten terug te voeren op /e:/ (< */a:/ < */a/), vgl. bijv. Wangerooger Fries <i>meizel</i> (Löfstedt 1928: 68; Spenter 1968: 250).
<i>rund</i>	<i>rier</i> (bij Samuel Coster – Amsterdam en J. Le Francq van Berkhey – Leiden; zie WNT s.v. <i>rier</i>)	<i>rier</i> ‘vaars’ < Laat-Oudwestfr. <i>rēr</i> < * <i>hrēther</i> : rekking van */u/ na wegval van /n/ voor stemloze spirant /p/ met vervolgens umlaut en ontronding van de klinker.
<i>stomen</i>	<i>stieme</i>	< * <i>staum-jan</i> ; Wlfr. <i>stymje</i> . Het product van umlaut en ontronding van Germ. */au/ valt voor nasalen in het Wlfr. samen met Germ. * <i>ē</i> , bijv. <i>skjin</i> ‘schoon’ (Versloot 1991: 87). Hoewel [i.ə] (> [ji]) de gangbare moderne pendant is van Ofr. /e:/, komen ook [i:] en [i] wel voor, bijv. <i>tsiis</i> ‘kaas’, <i>sykje</i> ‘zoeken’.
De volgende voorbeelden kunnen hierbij horen, maar zijn minder eenduidig:		
<i>deek</i> ‘aanspoelsel’	<i>diek</i> , <i>deek</i>	Ofr. * <i>thēka</i> ; dit voorbeeld is vergelijkbaar met gevallen als <i>kees</i> , <i>dreed</i> : ‘Friese’ klinker, maar ‘Frankische’ medeklinker; vgl. opmerkingen verderop over <i>mier</i> , enz.
<i>geer</i> ‘taps toelopend’	<i>gier</i> (Boekenooغن 2004)	Wlfr. <i>gear</i> < Ofr. <i>gēr</i> ¹² < Germ. * <i>gaiza</i> -; met Ofr. /e:/ < Germ. */ai/ (Versloot 1991); vgl. opmerkingen verderop over <i>mier</i> , enz.
<i>hiel</i>	<i>hiel</i>	Ofr. <i>hēla</i> < * <i>hanhil</i> -; Wlfr. één keer overgeleverd <hiel> (tekst 1779n) als lichaamsdeel van een paard. Verder doorgaans <i>hakke</i> . ¹³
<i>kies</i>	<i>kies</i>	Wlfr. <i>kies</i> < Ofr. <i>kēse</i> < * <i>kūsiō</i> -.
<i>traam</i>	<i>triem</i>	Wlfr. <i>trym</i> / <i>trime</i> , <i>triem</i>

De woorden *miezele*, *stieme*, *rier*, *hiel* en *kies* vertonen allemaal specifiek Noordzee-Germaanse fonologische ontwikkelingen, zoals nasaaluitval voor stemloze spirant,umlaut en ontronding. Alle gevallen laten zien dat een Ofr. /e:/ die samengevallen was met Germ. *ē, in het Fries van Noord-Holland tot een klank werd die in de moderne dialecten als /i/ verschijnt (waarschijnlijk via /i.ə/). Dit is een indirecte aanwijzing dat de Noord-Hollandse /e:/ niet van Ofr. /e:/ kan afstammen. De vormen *hiel* en *kies* zijn iets minder bewijskrachtig, omdat ze ook standaardtalig zijn geworden.

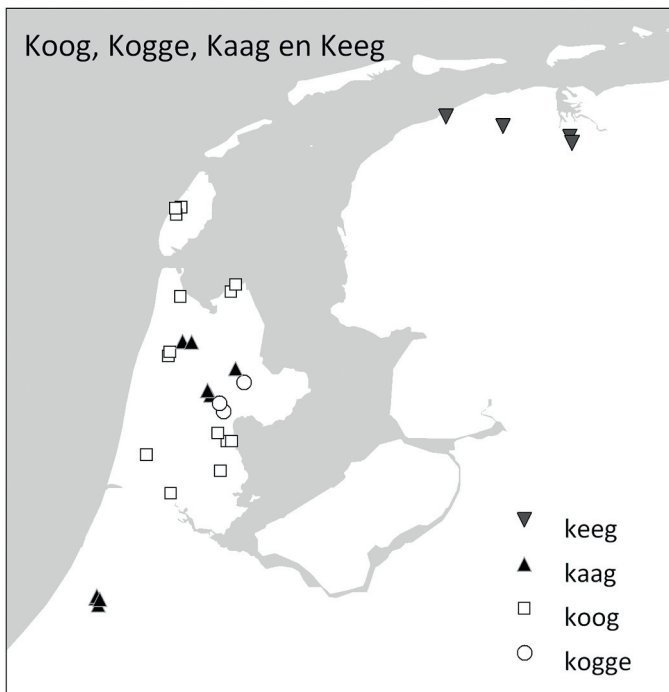
Een mogelijk complicerende factor bij de identificatie van Noordzee-Germaanse relicten is het feit dat verscheidene woorden met Nederlands /e:/ in het Amsterdams van de zeventiende eeuw met <ie> opduiken, zoals *mier*, *biest*, *driel* voor ‘meer’, ‘beest’, ‘deel’. Behalve in de context voor /n/ is deze ontwikkeling in alle latere Hollandse dialecten teruggedraaid. Het verschijnsel vereist nader onderzoek waar het gaat om conditionering en fonologische implicaties.

- 10 Verder zijn er nog wat twijfelachtige gevallen: Zaans *opdiemen* voor Ndl. *opdoemen* heeft een onzekere etymologie. Zaans *meed* staat naast *maad* en *mad* en zou een ‘oude’ *ee* als in *Edam* kunnen hebben maar evenzo een geval van Middelnederlands /a:/ > /e:/. De variant **mied* is noch in het Westfries, noch in het Zaans overgeleverd (Pannekeet 1990; Boekenooen 2004). Noord-Hollands *ier* ‘gier’, Wlfr. *jarre* is onduidelijk als het gaat om de lengte van de klinker. Nieuwfries *jarre* < Oudfries *jere*, en Oudengels *gyru* < **jeru* wijzen op een korte klinker (zie Bremmer, in deze bundel). Opmerkelijk is dat zowel bij *triem* als *ier* en *miezele* het Westerlauwers Fries wijst op een korte etymologische klinker, terwijl de <ie> van het Noord-Hollands lijkt terug te gaan op een oorspronkelijk lange klinker.
- 11 *Krommenie*, *Middelie* en *Edam* komen in historische bronnen alle drie zowel met <e(e)> als met <ie, ye> voor, *Middelie* zelfs een keer als <middela> (1277; Van Berkel 1995). De oudste attestaties met <ie/ye> zijn al van rond 1300. De <ie> stond in die tijd waarschijnlijk voor een tweeklank (Van Bree 1987: 118, al houdt van Bree in de Hollandse gevallen ook rekening met een monoftongische realisatie: 103). Dat betekent dat de overgang /e:/ > /i.ə/ in Noord-Holland substantieel ouder is dan in Fryslân, waar de diftongering 15e/16e-eeuws is (Hoekstra 2001: 725).
- 12 Volgens Philippa (2003) heeft het woord dezelfde etymologie als *gēr* ‘speer’, dat in het Oudfries overgeleverd is in bijv. *etgēr* (Hofmann e.a. 2008). Daarnaast is er een vorm *gāra* “spitz zulaufendes Grundstück” (idem), met een onverklaarde /a:/ in plaats van /e:/ (De Vaan 2011: 312).
- 13 Het woord komt als *hiil* ‘Ferse’ voor in het Oostfries dialect van Wangereooog (Ehrentraut 1849: 371) en komt ook in de Westerlauwers Friese oorkonden voor als *hēla* ‘Ferse [...]’ (Hofmann e.a. 2008: 200). Ik beschouw dit 18e eeuwse *hiel* daarom als een erfwoord.

5.2 Relicten van Oudfries /a:/

Relictwoorden met Oudfries /a:/ < Germaans */au/ zijn interessant omdat ze de overgang van Middelnederlands /a:/ > /e:/ in het Noord-Hollands zouden moeten meemaken. De ontwikkeling is dan: Germ. */au/ > Oudfries /a:/ => ontlening => Middelnederlands/Hollands /a:/ > /e:/. Zulke gevallen dienen als aanvullend bewijs dat de middeleeuwse /a:/ de basis is van de huidige Noord-Hollandse /e:/ en niet de Oudfriesse /e:/.

De taalwisseling Fries-Frankisch begon in de vroege middeleeuwen (Buccini 1995: 54) en als alle Friese substraatelementen meteen in die tijd overgenomen zijn, dan zijn ze zeker ouder dan de overgang van Middelnederlands /a:/ > Noord-Hollands /e:/. Maar het Fries bleef in Noord-Holland aanwezig tot in de zeventiende eeuw (Versloot 2003). Er is dus volop ruimte in de diachronie voor Friese sub- of adstraatwoorden met Ofr. /a:/ die na de Noord-Hollandse overgang van /a:/ > /e:/ ontleend kunnen zijn uit het Fries en de /a:/ daarom bewaard kunnen hebben.

Kaart 3: Voorkomen van koog, kogge, kaag en keeg in Nederlandse toponiemen
(data: www.geonames.org).

Een Oudfries */a:/* is in het Hollands bewaard gebleven in *kaag* ‘koog’, onder andere in plaatsnamen als *Kaag* en *Lambertschaag* < *Lamberts-Kaag*, in de veertiende eeuw ook overgeleverd als *Lambrechtsco(i)ch* (Van Berkel e.a. 1995: 131; zie kaart 3). De oorsprong van *kaag/koog* is onduidelijk en kan op Germaans **/au/* of **/ai/* teruggaan (Philippa e.a. 2003). In het laatste geval is Nederlands *koog* een hypercorrecte vorm, vergelijkbaar met Noord-Hollands *toon* < Oudfries *tāne* met */a:/* < Germ. **/ai/*, Nederlands *teen*. De te verwachten Noord-Hollandse vorm *keeg* was volgens Boekenoogen bekend op Tessel en Wieringen. In oudere (< 1800) Noord-Hollandse bronnen wordt het woord ‘kaag’ vaak met <ae> gespeld, bijv. <caech> (Boekenoogen 2004: 209). Ook een woord als ‘schaap’, 19e eeuwse Zaanse *skeep*, verschijnt in de oude bronnen van Boekenoogen meestal als <schaep>, dat een palatale uitspraak weer kan geven (zie hierboven). Van de plaatsnaam *Zwaag*, met Oudfries */a:/* < Germ. **/ai/*, is mij geen versie **Zweeg* bekend.

Een tweede relictwoord dat hier in aanmerking komt, is *laan* ‘bedrijfskapitaal’. Boekenoogen (2004: 288) veronderstelt dat het hier om het Oudfries woord *lān* ‘loon’ gaat, dat hier echter meer de betekenis ‘lening’ heeft. Het woord is (mij) alleen bekend via Boekenoogen. Het behoud van de */a:/* staat mogelijk in verband met de volgende */n/*, gezien andere Zaanse en West-Friese gevallen als *gaan* en *staan* die in die dialecten nooit */e:/* hebben. Bedenk ook dat een gepalataliseerde variant van Zaanse *laan* als **leen* onzichtbaar geworden zou zijn naast standaardtalig *leen/lening*.

Het woord voor ‘baken’, Noord-Hollands *beken*, Fries *beaken* vormt ook een mogelijke bevestiging dat een (laat-)middeleeuwse */a:/* inderdaad tot */e:/* kon worden. Het Friese *beaken* wijst op een historische */a:/* < WGerm. **/au/*, maar in het Oudfries van Oost-Friesland is *bēken* overgeleverd, een vorm die ook ten grondslag ligt aan Noordfries *biiken* (Siebs 1901: 1233). Het is dus niet zo makkelijk om definitief te beslissen waar Noord-Hollands *beken* zijn */e:/* aan te danken heeft.

Er zijn twee woorden die in het Nederlands een */a:/* vertonen uit een WGerm. **/ai/*, hetgeen op Ingweoons substraat wijst, en die in Hollandse dialecten */e:/* hebben: Tessels *éling* (Jansen 1993: 140) = Ndl. *haal* ‘nageboorte’ en Zaanse *teling* (Boekenoogen 2008: 523) = Ndl. *taling* ‘eendensoort’. Het Fries heeft resp. *hialing* (Noordfries Föhr) en *tjilling*, die op Oudfriesse vormen **hēlinge* en *tēlinge* wijzen. Het Fries van Holland wijkt hier met */a:/* dus af van de rest van het Fries. Hoe dat ook zij, in dit verband gaat het om twee Nederlandse woorden met een */a:/* uit Ingweoons substraat die in Noord-Holland tot */e:/* geworden zijn.

6. Conclusie

Samenvattend zet ik hier de aanwijzingen nog eens op een rijtje:

Tabel 4: Fries – Noord-Hollands – Nederlandse klankcorrespondenties. De onderste twee rijen betreffen Friese substraatwoorden in het Noord-Hollands.

Nieuwfries	Oudfries	Noord-Hollands	Nederlands
<i>skieþ</i>	<i>skēþ</i>	<i>skeep</i>	<i>schaap</i>
<i>tsiis</i>	<i>*tzēse, tsīse</i>	<i>kees</i>	<i>kaas</i>
<i>grau</i>	<i>grau, grē</i>	<i>grauw/greeuw</i>	<i>grauw</i>
<i>moanne</i>	<i>mōna</i>	<i>maan/meen</i>	<i>maan</i>
<i>burd</i>	<i>berd</i>	<i>beerd</i>	<i>baard</i>
<i>ie</i>	<i>ē</i>	<i>E(dam)/(D)ie</i>	<i>Aa</i>
<i>keech</i>	<i>kāch/kēch</i>	<i>kaag/keeg</i>	<i>koog</i>

Op grond van:

- het feit dat Noord-Hollands /e:/ voorkomt in woorden met verder niet-Friese fonologie ('kaas'), afwijkingen in de distributie van Noord-Hollands /e:/ en Oudfries /e:/ ('grauw', 'maan', 'baard'),
 - de Noord-Hollandse /i/ in substraatwoorden met Oudfries /e:/ ('Aa'),
 - de Noord-Hollandse /e:/ in een substraatwoord met Oudfries /a:/,
- is het niet logisch om de Noord-Hollandse /e:/ als voortzetting van de Oudfriesse /e:/ te beschouwen. Het is bovendien op grond van de waargenomen patronen van overdracht van elementen tussen talen in contact niet voor de hand liggend dat zo'n opvallend en tegelijk op zichzelf staand onderdeel van de lexicale fonologie onaangetast zou blijven bij de taalovergang van Fries naar Nederlands (Van Bree/Versloot 2008: 30). De Noord-Hollandse /e:/ vertoont distributioneel een grote overeenkomst met de Middelnederlandse /a:/, met inbegrip van Friese substraatwoorden met /a:/, en kan dus beter van dat foneem afgeleid worden.

De hypothese die ervan uitgaat dat de Middelnederlandse /a:/ zich benoorden het IJ via /ɛ:/ en /e:/ tot zowel /ɪ:/ als /e.i/ ontwikkelde, lost niet alleen de distributionele en fonologische tegenstrijdigheden van de Friese substraattheorie op, maar wordt ook nog eens bevestigd door de geografische ordening van de varianten. De genoemde varianten worden precies zo gevonden als voortzetting van de Oudfriesse /a:/ in het Westerlauwerse Fries tussen 1450 en 1700. Die Friese ontwikkeling zou

zelfs kunnen berusten op overname, of op zijn minst op het delen van de ontwikkelingen aan gene zijde van de Zuiderzee. Ook de ontwikkeling van de West-Germaanse */o:/ > /u.ə/, */e:/ > /i.ə/ of de complementaire verdeling van [o.ə] en [o:] voor dentalen en niet-dentalen zijn gedeeld Westerlauwersfrieze – Noord-Hollandse klankontwikkelingen.¹⁴

De palatale realisatie in het westelijk kustgebied van de Germ. *ē_i als [æ:] of [ɛ:] zou op zichzelf een Noordzee-Germaans relict kunnen zijn, daterend uit de tijd van de eerste taalwissel Proto-Fries > Frankisch in de zevende of achtste eeuw, toen Germ. *ē_i in het kustgebied nog betrekkelijk open geweest zal zijn. Die aanname berust op de open realisatie in het Oudengels van die tijd en het op basis van Eiland-Noordfries gereconstrueerde Proto-Fries (Versloot 2001: 767-768). Dat betekent dat naast elkaar het hoog-middeleeuwse Fries van (Noord) Holland een /e:/ < Germ. *ē_i kende, die later tot /i.ə/ werd, terwijl in het Middelnederlands van die tijd de /a:/, onder andere uit Germaans *ē_i, als [æ:] of [ɛ:] gerealiseerd werd. Om het abstracter uit te drukken: de moderne Noord-Hollandse /e:/ < Middelnederlands /a:/ = [æ:] is het gevolg van een locale, waarschijnlijk laat-middeleeuwse of vroeg-moderne ontwikkeling, uitgaande van een fonetisch relict uit het vroeg-middeleeuwse Proto-Fries. De huidige Noord-Hollandse /e:/ is geen laat-middeleeuws fonologisch relict uit het Fries. Fonologisch was [æ:] uit Germ. *ē_i, identiek aan de laat-middeleeuws Friese /a:/ uit Germ. */au/ of */ai/.

Literatuur

- G. van Berkel en K. Samplonius, *Prisma Nederlandse Plaatsnamen* (Utrecht 1995).
 G.J. Boekenoogen, *De Zaanse volkstaal*, 2e druk (Wormer 2004).
 G.A. Bredero, *Griane* (z.p. 1616), ed. F. Veenstra (Culemborg 1973).
 C. van Bree, *Historische grammatica van het Nederlands* (Dordrecht 1987).
 C. van Bree, *Een oud onderwerp opnieuw bekeken: het Ingweoons* (Leiden 1997).
 C. van Bree en A.P. Versloot m.m.v. R.H. Bremmer Jr, *Oorsprongen van het Stadsfries* (Ljouwert 2008).
 R.H. Bremmer Jr, 'North-Sea Germanic at the Cross-Roads: The Emergence of Frisian and Hollandish', *NOWELE* 54-55 (2008) p. 279-308.
 A.F. Buccini, 'Ontstaan en vroegste ontwikkeling van het Nederlandse

14 Verschillende Hollandse dialecten hebben in sommige fonologische contexten /o:/ voor Wgerm. */o:/, zoals Markers *boek* (vgl. Van Bree 1987: 130). De fonologische conditionering daarvoor is dezelfde als in het Hindelooper Fries.

- taallandschap', *Taal en tongval*, Themanummer 8 (1995) p. 8-66.
- J. Daan en M.J. Francken, *Atlas van de Nederlandse Klankontwikkeling*. (ANKO, 2 delen), deel 1 (Amsterdam 1972).
- H.G. Ehrentraut, *Friesisches Archiv. Eine Zeitschrift für friesische Geschichte und Sprache*, I (Oldenburg 1849).
- A.C.M. Goeman, J. Taeldeman, en P. van Reenen, *MAND database* (1980-1995); beschikbaar op: <http://www.meertens.knaw.nl/mand/database/>.
- M. Gysseling, 'Proeve van een Oudnederlandse Grammatica (dl. 1 & 2)', in: R.H. Bremmer Jr en A. Quak (red.), *Zur Phonologie und Morphologie des Altniederländischen* (Odense 1992) p. 1-79 [NOWELE. Supplement I].
- M. 't Hart, 't Buurts: het niet meer gesproken dialect van Aalsmeer in woorden en uitdrukkingen (Aalsmeer 2000).
- K.H. Heeroma, *Hollandse dialectstudies: bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van het algemeen beschaafd Nederlands* (Groningen/Batavia 1935).
- K.H. Heeroma, 'Ingwaeoons', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 58 (1939) p. 198-239.
- J. Hoekstra, 'An Outline History of West Frisian', in: H.H. Munske (red.), *Handbuch des Friesischen. Handbook of Frisian Studies* (Tübingen 2001) p. 722-734.
- D. Hofmann en A.T. Popkema, *Altfriesisches Handwörterbuch* (Heidelberg 2008).
- G. Jansen, *Tessels woordenboek: met séégies: Nederlands- Texels* (Texel 1993).
- H. Krahe, en W. Meid, *Germanische Sprachwissenschaft, I: Einleitung und Lautlehre* (Berlin 1969) [Sammlung Götschen, Band 238/238a/238b].
- E. Löfstedt, *Die nordfriesische Mundart des Dorfes Ockholm und der Halligen* (Lund 1928).
- J. Pannekeet, *Westfries woordenboek* (Wormerveer 1990).
- J. Pannekeet, *Het Westfries - Inventarisatie van dialectkenmerken* (Wormerveer 1995).
- M. Philippa, M., e.a. 2003. *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*. Amsterdam 2003-; online als: N. van der Sijs, *Etymologiebank*: <http://www.etymologiebank.nl/>.
- A. Quak, 'Runica Frisica', in: R.H. Bremmer Jr, G. van der Meer en O. Vries (red.), *Aspects of Old Frisian Philology* (Amsterdam, Atlanta, GA, en Groningen 1990) p. 357-370.
- M. Schönfeld en A. van Loey, *Schönfelds historische grammatica van het Nederlands*, achtste druk (Zutphen 1970).
- T. Siebs, 'Geschichte der friesischen Sprache', in: H. Paul (red.), *Grundriß der germanischen Philologie* (Straatsburg 1901) p. 1152-1464.
- A. Spenter, *Der Vokalismus der akzentuierten Silben in der Schiermonnikooger Mundart: Eine geschichtliche Studie des autochthonen westfriesischen Insel-dialekts* (Kopenhagen 1968).

- H.L. Spiegel, *Twe-spraak vande Nederduitsche letterkunst* (Leiden 1584).
- M.G. Tengnagel, *Klucht van Frick in 't veur-huys*, 2e druk (Amsterdam 1642).
- M. de Vaan, 'Another Frisianism in Coastal Dutch: *traam*, *treem*, *triem* 'Crossbeam', *Journal of Germanic Linguistics* 22 (2010) p. 315-335.
- M. de Vaan, 'West-Germanic *ai in Frisian', in: G. Kroonen, E. Langbroek, H. Perridon en A. Roeleveld (red.), *Thi Timit Lof. Festschrift für Arend Quak zum 65. Geburtstag* (Amsterdam/New York 2011) p. 301-314 [Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 67].
- A.P. Versloot, 'Aldwesterlauwersk Frysk /e:/ yn it Nijwesterlauwerske Frysk', *It Beaken* 53/2 (1991) p. 71-96.
- A.P. Versloot, 'Fuss' und 'Bein' in den modernen friesischen Mundarten: eine strukturell-semantische Untersuchung (Kiel/Amsterdam 1994) [Co-Frisica XIV].
- A.P. Versloot, 'Vergleichende Aspekte friesischer Lantgeschichte', in: Munske e.a. (red), *Handbuch des Friesischen / Handbook of Frisian Studies* (Tübingen 2001) p. 767-775.
- A.P. Versloot, 'Fries in Holland in de 17e eeuw', *Taal en tongval* 55/1 (2003) p. 1-40.
- VMNW = *Vroeg-Middelnederlands Woordenboek*: INL. (n.d.). Geïntegreerde Taalbank. Historische woordenboeken op internet. Beschikbaar op: gtb.inl.nl.
- A. Weijnen, *Vergelijkende klankleer van de Nederlandse dialecten* ('s-Gravenhage 1991).
- J. Winkler, *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon II* ('s-Gravenhage 1874)
- WNT = *Woordenboek der Nederlandse Taal*: INL. (n.d.). Geïntegreerde Taalbank. Historische woordenboeken op internet. Beschikbaar op: gtb.inl.nl.

